

II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.53

© 2003 р. Ю. М.Тодика, О. П.Євсєєв

Національна юридична академія ім. Я.Мудрого, Харків

ОСНОВНІ ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ЯК ЕЛЕМЕНТ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми дослідження. З найдавніших часів і до наших днів проблема обов'язків людини і громадянина привертає пильну увагу мислителів, учених, політичних діячів, часто опиняється у фокусі дискусій в суспільстві. І це закономірне явище. Людина, знаходячись у суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми. Відповідно, вона не може не мати обов'язків по відношенню до суспільства, до співгромадян, до держави. Тому обов'язки є таким же важливим елементом правового статусу індивіду, як права та свободи. Російський вчений-юрист кінця XIX ст. Б.М.Чіче-рін писав, що "свобода не полягає тільки в надбанні та розширенні прав. Людина лише тому має права, що несе на собі обов'язки, та, навпаки, від неї можна вимагати виконання обов'язків лише тому, що вона має права. Це два нерозривні начала. Все значення людської особистості та прав, що з них випливають, засноване на тому, що людина є істота розумно-вільна, яка носить у собі усвідомлення верховного морального закону, і з огляду вільної волі здатна діяти за велінням обов'язку" [12, с.197]. В певній мірі можна говорити про те, що права людини стають реальністю лише тоді, коли вони безпосередньо пов'язані з виконанням людьми своїх обов'язків. Обов'язки є об'єктивною необхідністю, вимогою, що висувається суспільством до людини з тим, щоб не порушувались права іншої особистості і суспільство могло функціонувати нормально та стабільно. Права й обов'язки нерозривно між собою взаємопов'язані і не можуть функціонувати, не залежачи одні від інших. Такий взаємозв'язок створює моральну взаємодію між людьми. Стаття 29 Загальної декларації прав людини зафіксувала постулат, згідно з яким: "Кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому лише і є можливим вільний і повний розвиток її особистості" [9, с.42]. І розвиток цього положення ст.19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права встановлює, що право кожної людини на вільне вираження своєї думки накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність [9, с.59]. Іншою – ст.20 цього Пакту

передбачена також можливість заборони антигуманних, аморальних дій - пропаганди війни, виступів на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являють собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі чи насилля [9, с.59]. Отже, юридичні обов'язки – необхідний елемент взаємодії держави, права та особистості. Без них неможливі ні збалансована правова система, ні розвиток демократії, ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок. Обов'язки – найважливіша умова нормального функціонування конституційних інститутів, підтримки стабільності в суспільстві, забезпечення прав і свобод особистості. В основі правового статусу людини і громадянина обов'язки виконують досить різноманітні багатопільові функції та соціальні ролі: а) як один з елементів правового статусу особистості; б) як вид і міра належної поведінки; в) як гарантія і необхідна умова реалізації прав і свобод громадян; г) як фактор укріплення законності і правопорядку, виконання функцій держави [8].

Ступінь наукової розробки проблеми. У наукових працях існують найрізноманітніші міркування щодо визначення категорії „обов'язок”. Її роль у практичному вирішенні деяких принципових питань вітчизняного конституційного права. За радянську добу в цілому успішно досліджувалася ця проблема в працях М.В.Вітрука, Л.Д.Воєводіна, Є.А.Лукашевої, Г.В.Мальцева, М.І.Матузова, В.С.Нерсєсянца, М.Ф.Орзіха та ін. Серед вітчизняних учених пострадянського періоду, які розробляють дану проблематику, належить назвати А.З.Георгіцу, А.М.Колодія, Л.І.Летнянчина, В.Ф.Погорілка, П.М.Рабіновича, О.Ф.Фрицького, В.М.Шаповала, Н.Т.Шукліну та ін. У вітчизняній та зарубіжній літературі вказується на теоретичну і практичну значущість вивчення цієї проблеми. Зокрема, вчені обґрунтовано визначають, що між правом й обов'язками людини і громадянина існує тісний взаємозв'язок, що такі взаємовідносини базуються на об'єктивних передумовах та суб'єктивних факторах. Досягненням юридичної науки у працях названих авторів є обґрунтування взає-

мов'язку проблеми єдності прав, свобод й обов'язків людини і громадянина. При цьому більшість авторів досліджують цю проблему не просто як юридичну абстракцію, а розкривають глибокі коріння даного соціального явища. В літературі ця проблема розглядається найчастіше під кутом зору кореспондування прав і обов'язків у прадавніх суспільствах. Між тим без глибокої і всебічної розробки основних обов'язків концепція конституційного статусу особи є односторонньою, неповною.

Мета статті полягає у спробі ліквідації по можливості даної прогалини і передбачає аналіз ролі і місця основних обов'язків людини і громадянина як елементу конституційно-правового статусу особи в Україні.

Виходячи з аксеологічного підходу до обов'язків людини і громадянина, Л.І.Летнянчин правильно відзначає, що соціальна цінність конституційних обов'язків як правової форми взаємозв'язку особистості і держави полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом реалізації державою своїх функцій і в цьому аспекті вони покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного устрою, прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної та екологічної безпеки держави, законності та правопорядку [6, с.10].

Юридичний обов'язок – це необхідність певної поведінки, закріплена правовою нормою [5, с.397]. На думку М.І.Матузова, "юридичний обов'язок - вид і міра державно-доцільної, розумної, корисної, об'єктивно обумовленої поведінки, призначеної вносити порядок і "умиротворення" в життя" [8, с.306]. Він – законна перепона на шляху свавілля, хаосу, неорганізованості, завжди деструктивних і заважаючих нормальному розвитку соціуму. Обов'язок тісно пов'язаний з суб'єктивним правом: це парні, взаємопов'язані поняття. Будь-яка правова норма носить представницько-зобов'язуючий характер і вже тому передбачає як можливість, так і належну поведінку. "Обов'язок – спосіб забезпечення прав, умова їх реальності та ефективності. Якщо суб'єктивне право – це сфери влади і свободи індивіда, то юридичний обов'язок - сфера необхідності та підкорення" [8, с.306-307].

Функціональне призначення обов'язків – кореспондувати суб'єктивним правам, виконувати свою частину роботи в загальному механізмі правового регулювання, спрямовувати діяльність індивідів у потрібне русло; а соціальне - формувати належну правосвідомість і правову культуру громадян, служити дисциплінуючим фактором, зміцнювати законність і правопорядок в суспільстві. Всі ці функції тісно взаємопов'язані і взаємозале-

жні, здійснюються одночасно, оскільки будь-які суб'єктивні права практично можуть бути реалізовані лише через чийсь обов'язки. І навпаки, обов'язки передбачають чийсь право вимагати їх виконання. Поза кореляцією одна з одною дані категорії немислимі. Вони можуть діяти лише в "одній низці", а не порізно. Обов'язок - це зворотна сторона прав [8, с.307].

Теза про єдність прав і обов'язків останнім часом в юридичній літературі піддається критиці. І для цього є певні підстави, оскільки в недавньому минулому даний принцип був сильно заідеологізований і гіпертрофований, доведений до крайнощів. Він розглядався як частина більш широкої концепції про переростання (злиття) прав і обов'язків "в єдині правила комуністичного співжиття". На практиці багатьом правам нерідко надавалось таке ж незаперечне значення, як і обов'язкам (наприклад, праву брати участь у виборах, святкових демонстраціях, різноманітних змаганнях, інших кампаніях). Діяло "партійне право", а юридичні підстави просто ігнорувались. На перший план висувались і постійно підкреслювались обов'язки громадян перед державою, і майже нічого не говорилося про обов'язки держави перед громадянами. Справді, це так. Але в процесі критики не слід заперечувати будь-яку кореляцію (єдність, поєднання і взаємодію) між правами і обов'язками. Принцип єдності прав і обов'язків витікає з міжнародних пактів про права людини, із взаємної відповідальності держави і громадянина. В цілому людське співжиття базується на цих началах [8, с.307-308].

В юридичній літературі даються різноманітні визначення конституційних обов'язків. На думку Л.Д. Воеводіна, це встановлена державою в інтересах всіх членів суспільства і закріплена в його Конституції необхідність, що диктує кожному громадянину певний вид і міру поведінки і відповідальності за неналежне його виконання [2, с.141]. Інші розглядають конституційні обов'язки як виражені в нормах конституції повинності, що стосуються поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин [4, с.292]. Треті розуміють їх як закріплену в конституції держави необхідність певної поведінки громадянина [5, с.406]. Четверті визначають конституційні обов'язки людини і громадянина як виражені в конституційно-правових нормах вимоги конкретної держави до поведінки осіб, що знаходяться на території даної держави незалежно від місця їх знаходження [1, с.303].

Правове регулювання конституційних обов'язків пройшло, як і права людини, декілька етапів. Л.І.Летнянчин обґрунтовано відзначає, що роз-

виток основних обов'язків в радянський період характеризувався: а) поступовим (від конституції до конституції) розширенням їх кількості; б) класовим характером обов'язків на початковому етапі; в) ідеологічним забарвленням (підкреслюванням переваг соціалістичного способу життя). Велика кількість обов'язків громадян відповідала природі соціалістичної держави і практично була спрямована на урегулювання приватного життя людей, служіння побудові комунізму. Позитивним було те, що в радянський період обов'язки отримали широке конституційне закріплення, оформились у цілісну систему і були зорієнтовані на гуманізацію суспільства, повагу до особистості [6, с.11].

Конституція України 1996 р. закріплює такі обов'язки громадян: 1) неухильно додержуватись Конституції і законів України (ст. 68); 2) захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи (ст. 65); 3) не заподіювати шкоди культурній спадщині, відшкодовувати завдані їй збитки (ст. 66); 4) не завдавати шкоди природі, відшкодовувати спричинені їй збитки (ст.66); 5) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); 6) отримати повну загальну середню освіту (ст. 53); 7) піклуватись про дітей, а дітям піклуватись про своїх непрацездатних батьків (ст. 51); 8) сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст.67). В Конституції Російської Федерації 1993 р., як і в Конституції України 1996р., значно зменшилась кількість обов'язків фізичних осіб. Конституційними обов'язками індивіда за Конституцією Росії є: сплачувати законно встановлені податки і збори (ст. 57); охороняти природу і навколишнє середовище, бережливо ставитися до природних багатств (ст.58); піклуватись про збереження історичної та культурної спадщини, берегти пам'ятники історії та культури (ч. 4 ст. 44); отримувати основну загальну освіту (ч. 4 ст. 43). Крім того, обов'язком батьків є турбота про дітей та їх виховання (ч. 2 ст. 38), а також забезпечення отримання ними основної загальної освіти (ч. 4 ст. 43). До обов'язків працездатних повнолітніх дітей віднесена турбота про непрацездатних батьків (ч.3 ст.38). До обов'язків громадян Конституція Російської Федерації 1993 р. віднесла захист Вітчизни (ч.1 ст.59), несення військової чи альтернативної служби у відповідності з федеральним законом (ч.2 і 3 ст.59), дотримання Конституції і законів Росії (ч.2 ст.15).

Специфіка Конституції Республіки Молдова від 29 липня 1994 р. в тому, що в ній окремо виділяється розділ "Основні обов'язки" [10, с.322-323], в якому закріплюється, що кожен громадянин має

обов'язки перед державою і суспільством, які безпосередньо витікають з гарантованих йому прав і свобод, що повага прав, законних інтересів, гідності інших громадян є обов'язковими (ст.55). У ст. 56 "Відданість країні" встановлюється, що відданість країні священна і що громадяни, яким довірено державні посади, а також військовослужбовці несуть відповідальність за чесне виконання своїх обов'язків і приносять у передбачених законом випадках присягу.

Кількість обов'язків індивіда, встановлених у конституційному тексті, у великій мірі визначається політичним режимом держави. Більшість демократичних конституцій обмежуються встановленням мінімуму конституційних обов'язків, хоча він з перебігом часу зазнав певного розширення. Авторитарні, а особливо конституції тоталітарних держав, і, перш за все, "соціалістичних", мають доволі широкий перелік обов'язків громадян. Цікаві, наприклад, обов'язки, встановлені Конституцією Кореїської Народно-Демократичної Республіки 1972р.: "Громадяни повинні послідовно дотримуватись законів держави, правил соціалістичного співжиття і соціалістичної норми поведінки" (ст. 67); "Громадяни зобов'язані високо нести дух колективізму" (ч.1 ст. 68); "Громадяни зобов'язані поважати колектив і організацію, створювати революційну атмосферу беззавітної боротьби на захист інтересів суспільства і народу, інтересів Вітчизни і революції" (ч.2 ст.68); "Громадяни зобов'язані підвищувати революційну пильність у відношенні до підступів імперіалістів і всіх мастей ворожих елементів, що виступають проти соціалістичного устрою нашої країни, суворо дотримуватись державних таємниць" (ст.71). Сьогодні такі формулювання важко сприйняти як демократичні і правові. В історії конституційного розвитку СРСР і України подібні формулювання мали місце лише в перших радянських конституціях.

На думку деяких учених, зокрема М.І.Магузова, каталог конституційних обов'язків у сучасних основних законах на пострадянському просторі необґрунтовано звужений. Він відзначає, що права плюс обов'язки, свобода плюс відповідальність – ось аксіома нормальної життєдіяльності людей. Це розумно, справедливо, демократично. Порушення даного принципу, по суті, завжди є соціальною аномалією. "Обов'язки - реєстр вимог, що пред'являються суспільством до особистості. Причому з юридичної точки зору вимоги ці виражають політико-моральний мінімум, а не максимум. Максимум, як відомо, виражає мораль" [8, с.309]. Він зауважує, що в міжнародних пактах про права людини містяться й інші обов'язки, котрих немає в ро-

сійській конституції, що є відступом від загально-новизнаних стандартів. У конституціях сучасних зарубіжних країн обов'язки також представлені ширше, значніше. В нинішніх умовах обов'язки як дисциплінуючий фактор не менш необхідні, ніж права. Дисбаланс між правами й обов'язками, закріпленими в конституції, зазвичай пояснюється тим, що якщо перші охоплюють всі сфери життєдіяльності людей, то другі пов'язані в основному лише з підтримкою суспільного порядку. І це в принципі вірно. "Проте треба мати на увазі, що на практиці обов'язки незримо "супроводжують" всі права, кореспондуючи їм у відповідних правовідносинах, тобто в процесі реалізації. Інакше права можуть перетворитись у "пустий звук". Адже обов'язки – спосіб забезпечення прав" [8, с.310].

Це, безумовно, не означає, що в кожному нормативно-правовому акті "в парі" з кожним конкретним правом обов'язково повинен фігурувати обов'язок – частіше за все він просто мається на увазі. Але найбільш важливі, соціально значимі обов'язки доцільно закріпити на конституційному рівні, щоб громадяни краще їх знали і суворо дотримувались. Правосвідомості це не завадить. Є погляд, що дуже великий перелік обов'язків – ознака тоталітарної держави. В деякій мірі це справді так. У той же час без обов'язків не може обійтись жодне "нормальне" суспільство, і обсяг обов'язків визначається багатьма факторами: національною традицією, розвитком демократії, рівнем політичної та правової культури і т. ін. М.І.Матузов підкреслює, що "в конкретних обставинах сучасної Росії з метою посилення організуючих засад обов'язки громадян можна було б ... розширити і привести їх до більш гармонійного поєднання з правами. Між цими двома полюсами не повинно бути різких розходжень і неузгоджень. Необхідно пам'ятати, що і те, і інше виступають важливими елементами правосвідомості" [8, с.310].

З цим підходом не можливо не погодитись, оскільки дисбаланс в конституційно-правовому регулюванні між правами і обов'язками не сприяє реалізації індивідом свого правового статусу. Безумовно, правий І.О.Льїн, який підкреслював, що "люди, які не знають своїх обов'язків, не в змозі і дотримуватись їх; люди, які не знають своїх повноважень, самовільно перевищують їх або ж боягузливо поступаються силі; люди, які не бажають визнавати заборон, легко забувають всяку стриманість і дисципліну або виявляються приреченими на правову неосудність" [3, с.24].

Ці слова і сьогодні звучать досить сучасно, актуально. Природні права людини передбачають такі ж природні обов'язки, і ці два начала повинні

взаємодіяти і врівноважувати один одного. Не випадково в останні роки на міжнародних форумах активно обговорюється питання про прийняття ООН Загальної декларації обов'язків людини і громадянина. Така необхідність випливає з потреб сумісного побуту людей, країн, народів, їх цивілізованих взаємовідносин у XXI ст., створення стійкого світового правопорядку і справедливості [8, с.311]. Дана проблема особливо актуалізувалася після проведення терористичних актів у Нью-Йорку та Вашингтоні 11 вересня 2001 року, коли проблема прав людини, її безпеки ще більше загострилась не тільки на регіональному рівні, але й у планетарному масштабі.

Про зростаюче значення і усвідомлення всіма країнами і народами необхідності посилення зв'язку між правами, свободами та відповідальністю переконливо свідчить розроблена за ініціативою ЮНЕСКО і прийнята у Валенсії (Іспанія) в грудні 1998 року "Декларація обов'язків і відповідальності людини". В її підготовці взяли участь 90 експертів з багатьох країн і регіонів світу, які представляли різноманітні культури, області філософського і наукового знання. Декларація складається зі вступу, 12 розділів і 41 статті. Основна мета Декларації – розкрити першорядне значення виконання всіма людьми своїх обов'язків і відповідальності як найважливішого засобу забезпечення прав і свобод людини. В ній констатується, що, не зважаючи на деякий прогрес у сфері прав людини в останні десятиріччя, стан основних прав і свобод людини ще далеко не відповідає ідеалам і завданням, які були проголошені в Загальній декларації прав людини 1948 р. Це, перш за все, визначається станом справ у сфері практичного виконання людьми своїх обов'язків [11, с.52-53].

У "Декларації обов'язків і відповідальності людини" (1998 р.) всі статті Загальної декларації прав людини аналізуються в аспекті нерозривного зв'язку між правами, свободами, обов'язками і відповідальністю людини. Цим уперше в міжнародному документі закріплюються і розвиваються ідеї про те, що не лише права і свободи людини, але й обов'язок, відповідальність мають загальний, універсальний характер. "Це ще більш посилює як правове, нормативне, так і духовно-моральне значення прав людини і громадянина" [11, с.55].

У попередніх радянських конституціях права, як і обов'язки, закріплюючи правове положення особистості, несли також ідеологічне навантаження. Тепер, коли взято курс на деідеологізацію конституцій і законів, деякі права й особливо обов'язки не сприйняті Конституцією України 1996 року. В ній, наприклад, не закріплено

обов'язок трудитися (ст. 58 Конституції УРСР 1978 р.), оберігати інтереси держави, сприяти укріпленню її могутності й авторитету (ст.60), поважати національну гідність інших громадян, укріплювати дружбу націй і народностей України (ст.62), сприяти розвитку дружби і співпраці з народами інших країн, підтриманню і укріпленню загального миру (ст.67 Конституції УРСР 1978 р.). Але якщо від одних обов'язків з ідеологічних міркувань чи з орієнтації держави на нові цінності необхідно відмовитись, то від інших, можливо, відмовляється недоцільно. Марно, зокрема, Конституція України 1996 р., не внесла до свого тексту обов'язок поважати національну гідність інших громадян.

У науковому аспекті актуальною проблемою є класифікація конституційних обов'язків, визначення критеріїв даної класифікації. Класифікувати її можна за такими критеріями: 1) за характером зв'язку особистості і держави – обов'язки людини і громадянина; 2) за основними сферами життєдіяльності особистості – громадянські, політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні; 3) за способом закріплення – а) безпосередньо закріплені в Конституції України; б) ті, що витікають із тлумачення Основного Закону; 4) за функціональним спрямуванням (діями) – а) дії, що спрямовані на охорону і захист конституційного устрою і його засад; б) спрямовані на забезпечення законності і правопорядку в державі; в) спрямовані на розвиток економічної системи, на забезпечення екологічної безпеки країни; 5) за їх адресатами – це обов'язки по відношенню до: а) держави; б) суспільства, інших людей; в) до себе; б) за характером здійснення – а) реалізуються в конкретних правовідносинах; б) здійснюються в загальних (конституційних) правовідносинах; 7) за формою реалізації – індивідуальні і колективні; 8) за часом здійснення – постійні і тимчасові; 9) за характером забезпечення – обов'язки, для здійснення яких: а) забезпечення з боку держави певних благ, правозастосовча діяльність; б) не вимагається особливої активності, а достатньо підтримання суспільного порядку і законності [6, с.12].

Стаття надійшла до редколегії 13.09.2003 р.

Рекомендована до опублікування у „Віснику” членом редколегії д.ю.н., проф.Георгіцєю А.З.

Висновки. На сьогодні це найбільш глибока наукова класифікація конституційних обов'язків, що дається в науковій літературі, проведена за широким колом критеріїв. Вона важлива для подальшого поглибленого вивчення основних обов'язків людини і громадянина, тобто вона має і наукове, і операціональне значення, перш за все, в нормотворчій діяльності держави.

Список літератури

1. Большой юридический словарь. - М., 1998. - С.303.
2. Воеводин Л.Д. Указ. соч. - С. 141.
3. Ильин И.А. О сущности правосознания. - М.,1993. - С. 24
4. Конституционное право: Словарь / Отв. ред. В.В.Маклаков. - М., 2001. - С.292.
5. Конституционное право: Энциклопедический словарь. Отв. ред. С.А.Авакьян. - М., 2000. - С.397.
6. Летнячин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. Автореф. канд. юрид. наук. - Харків, 2002. - С.10.
7. Матузов Н. И., Семенов Б.М. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР// Советское государство и право. - 1980. - №12.
8. Матузов Н.И. Юридические обязанности личности/Теория государства и права: Курс лекций/ Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. - 2-е изд. - М., 2001. - С.306.
9. Международные акты о правах человека. Сборник документов. - М., 1998. - С.39.
10. Новые конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов Изд.2-е. - М., 1997. - С.322-323.
11. Права человека Учебное пособие. Под общей ред. А.Д.Гусева и Я.С.Якевича. - Минск, 2002. - С. 52-53.
12. Чичерин Б. Несколько современных вопросов. - М., 1862. - С.197.

U.M. Todyka, O.P. Evseev

THE BASIC PERSON AND CITIZEN'S RESPONSIBILITIES AS AN ELEMENT OF THE CONSTITUTIONAL-LEGAL STATUS OF THE PERSONALITY

Summary

In the article on the basis of advanced achievements of the constitutional law science and legal practice the basic person and citizen's responsibilities as an element of the constitutional-legal status of the personality.